

ЮРІЙ ПОЛІЩУК

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Поліщук Ю.М.

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ
У КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ). –
К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.КУРАСА НАН УКРАЇНИ,
2012. – 432 с.**

Правобережна Україна періоду «довгого XIX століття» (1789–1914 рр.) – надзвичайно цікавий об'єкт для досліджень через етноконфесійну й етносоціальну строкатість населення регіону, протиборство на цих теренах різних проектів націєтворення. До того ж повільність, порівняно з Півднем імперії або Донбасом, соціально-економічних перетворень законсервувала етносоціальну структуру населення, переважно сформовану ще за

часів Речі Посполитої. Навіть наплив російських чиновників і поява незначної кількості російських дворян та купців принципово не змінили ситуацію. Саме тому сучасні українські історики постійно звертаються до проблематики національного питання й відповідної політики, національних рухів та імперського державотворення на Правобережжі – у межах Київської, Подільської, Волинської губерній, об'єднаних під владою генерал-губернатора¹.

Насамперед звернімося до тематики рецензованої книги Юрія Поліщука, відображеної в її заголовку: національні меншини в контексті етнічної політики. У сучасній Україні під «національними меншинами» розуміють неукраїнські етнічні спільноти. Виходячи з цього тлумачення, до національних меншин Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. належали росіяни, євреї, поляки, німці та чехи. Саме їх становище автор й охопив своєю увагою. Однак які ж народи регіону належали до національних меншин в епоху Російської імперії? Адже тоді поняття «національні меншини» не вживалося. Напевно, до тогочасних меншин слід віднести євреїв, поляків, німців, чехів. Натомість з українцями ситуація складніша: з офіційного погляду вони були «малоросами» – відгалуженням «великого російського народу»². Ба більше, російські

¹ Див., напр., останні праці дослідників Правобережної України: *Бармак М.В.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007; *Білобровець О.В.* Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004; *Гаухман М.В.* Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2012; *Гудь Б.В.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні. – К., 2005; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005.

² Про сприйняття українців російськими бюрократами та інтелектуалами у проекті «великого російського народу» див.: *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–41.

чиновники були переконаними, що «малороси» перебувають під тиском поляків, спрямованим на їх спольщення та покатоличення. Більшість польських громадських діячів, аналогічно росіянам, розглядали місцеве українське населення («русинів») як етнографічну групу вже польського народу, хоча визнали етнічну окремішність українців Лівобережжя³. Тож одним із чинників ситуації на Правобережжі були відносини у трикутнику росіяни – українці – поляки. Таким чином, використання сучасного поняття «національні меншини» в історичних студіях вимагає відповідної рефлексії через зміни в ідентифікації тих чи інших спільнот. Але автор, при формулюванні своїх дослідницьких завдань, обмежився лише вказівкою на російське ставлення до українців як частини спільного з росіянами «православного світу» (с.6).

У першому розділі – «Історіографія та джерела дослідження» – доволі вичерпно розглянуто доробок попередників (с.13–58). Але ми не можемо погодитися зі включенням до історіографічного огляду тогочасних праць, в яких висвітлено загальноросійську, українську або регіональну історію до ХІХ ст.: наприклад М.Карамзіна, М.Костомарова, П.Куліша, С.Соловйова, В.Антоновича та ін. Праці цих визначних істориків радше утворюють окремий різновид наративних джерел, які відображають уявлення сучасників про регіон, його історію та міжетнічні відносини.

Джерельна база дослідження репрезентативна: включає офіційні документи з київських і житомирських архівів, статистичні видання та періодичну пресу (с.59–74). Однак було б доцільно залучити матеріали Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, в якому зберігаються фонди органів центральної влади, та Державного архіву Російської Федерації, де можна ознайомитися з фондом департаменту поліції МВС, а саме з матеріалами про громадсько-політичну активність російських підданих різного етнічного походження.

Логічним завершенням першого розділу мав би бути підрозділ про теоретичні засади дослідження, що дозволило б обґрунтувати напрями наукового пошуку. Адже серед чималої кількості видань з історії Правобережної України не вистачає саме синтетичних праць, в яких пропонувалася б загальна модель ситуації. Вірогідно, таку працю було б спрямовано на опис того, як уявляла собі цей регіон і його народи імперська бюрократія, як на мислення чиновників впливали дискурси російських і неросійських інтелектуалів, розгортання національних рухів неросійських народів імперії. Сам автор в історіографічному огляді (с.50) згадав книжку Л.Вулфа⁴, хоча вона не має прямого стосунку до теми дослідження. Аналогічна праця про «винайдення» імперськими чиновниками Південно-Західного краю, як називали Правобережжя росіяни, та їхні вдалі й невдалі спроби «перетворити винайдене», стала б насправді синтетичним дослідженням національного питання на цих теренах. Утім поки що така історія Правобережжя залишається справою майбутніх дослідників.

³ Про уявлення України та українців представниками української, російської й польської інтелектуальної еліти 1830–1840-х рр. див.: *Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imagination.* – Stanford, 2011.

⁴ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С.Біленького за участю Т.Цимбала. – К., 2009.

Другий розділ – «Політико-правові й інституційні засади етнічної політики російського царату на Правобережжі» – присвячено встановленню чинників та напрямів імперської етнополітики, а також структурі населення регіону (с.75–139). Автор сформулював низку факторів, визначальних для заходів влади: 1) лояльність етнічної спільноти; 2) «стратегічна лінія етнічної політики» імперського уряду; 3) російський націоналізм, що посилювався у другій половині XIX – на початку XX ст.; 4) страх самодержавства перед західноєвропейськими революціями кінця XVIII – першої половини XIX ст.; 5) запрошення іноземних переселенців – німців і чехів; 6) погіршення російсько-німецьких відносин наприкінці XIX – на початку XX ст., що призвело до сприйняття німецьких колоністів як нелояльних підданих; 7) польський націоналізм, виявом якого стали повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр.; 8) досвід західноєвропейських держав щодо вирішення «єврейського питання»; 9) просвітницька настанова російських бюрократів та інтелектуалів на асиміляцію євреїв як окремої етноконфесійної групи; 10) поширення антисемітизму у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремо Ю.Поліщук указав на зміни, викликані російською революцією 1905–1907 рр. і діяльністю Державної думи, в якій було представлено громадських діячів неросійських народів (с.75–84). Наявність значної кількості непостійних чинників показує відсутність визначеної «етнополітики» імперії, уряду якої доводилося зважати на різноманітні обставини. Але російський націоналізм, на наш погляд, був настільки важливим фактором, що вимагає від дослідника принаймні окремого підрозділу для його характеристики.

Правобережна Україна стала прикладом реалізації імперського характеру держави Романових. Загалом імперія є політичним утворенням, що має справу з ієрархією культурних відмінностей, хоча ідеалом імперії є культурна одноманітність⁵. Причому мета імперської влади – не просто стерти ці відмінності, а піднести «відсталі» периферійні спільноти до рівня «високої» культури центру. Однак у випадку Російської імперії вектор імперської політики рухався не тільки до периферії, а й до центру, який теж зазнавав колонізації, що, правда, «внутрішньої колонізації»⁶. Тож російський уряд брав до уваги культурні чинники, які набували політичного значення, та намагався здійснювати соціальні експерименти⁷.

У книзі висвітлено формування системи центральних і місцевих органів влади, що вирішували питання, пов'язані з неправославними конфесіями,

⁵ До характеристики імперії як поля взаємодії культурно відмінних центру й периферії наблизився І.Герасимов у своєму відгуку на монографію Т.Мартіна про культурну політику радянської імперії 1920–1930-х рр. (див.: *Gerasimov I. Affirmative Writing: Empire (On New Standards in Russian Imperial Studies)* [Рец. на]: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001). XVII + 496 pp. // *Ab Imperio*. – 2005. – №3. – P.537–538).

⁶ Див. авторську концепцію пошуку імперською Росією самої себе від О.Еткінда (*Эткінд А. Внутренняя колонизация: Имперский опыт России / Авториз. пер. с англ. В.Макарова*. – Москва, 2013).

⁷ Див. афористичні міркування І.Вушко на кшталт того, що Російська імперія лише планувала те, що згодом здійснював СРСР (*Вушко І. Даниель Бовуа і його польське питання* [Рец. на]: Beauvois Daniel. *Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793–1830*. Paris: CNRS Editions, 2003. – 240 p. // *Україна модерна*. – 2006. – Ч.10. – С.219).

освітою, цензурою в масштабах імперії та управлінням губерніями Південно-Західного краю, а також адміністративні перетворення, викликані російською революцією 1905–1907 рр. (с.85–106). Зауважимо, що поза увагою автора залишилася роль земства, запровадженого в регіоні 1911 р., та низового чиновництва – мирових посередників, які були покликані опікуватися господарством та освітою українських селян Правобережжя⁸. Далі автор стисло розглянув нормативно-правову базу, що визначала правовий статус єврейського населення Росії, польської шляхти Західного краю та німецьких і чеських колоністів (с.107–118).

У монографії детально розглянуто процес формування етносоціальної структури Правобережжя (с.119–138). Тут ідеться саме про етносоціально, а не етноконфесійну структуру населення, позаяк в регіоні соціальний/становий поділ зазвичай збігався з етнічним або конфесійним: серед чиновників (на початку XIX ст.) і дворян домінували поляки-католики, серед чиновництва (від середини XIX ст.) – росіяни-православні, серед міщанства та купецтва – євреї, серед селян – українці-православні (до 1839 р. – також і уніати).

Наступні розділи дослідження можливо було сформулювати за різними критеріями. За першим шляхом, доречно було б присвятити кожному розділу окремої спільноти, як зробила у своїх працях Н.Щербак⁹. Проте в такому разі неможливо детально висвітлити загальні підстави заходів центральних і місцевих органів влади, котрим Ю.Поліщук присвятив другий розділ монографії. А за другим шляхом – можна було б поділити виклад за хронологією. Тоді третій розділ дослідження охопив би період від третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Листопадового повстання 1830–1831 рр., четвертий розділ – до Січневого повстання 1863–1864 рр., п'ятий – до російської революції 1905–1907 рр., шостий – до початку Першої світової війни у 1914 р. До переваг хронологічного поділу повернемося нижче.

Автор пішов третім шляхом. Він зробив хронологічний огляд чинників імперської етнополітики в попередньому розділі. А дальший виклад Ю.Поліщук згрупував за проблематикою: третій розділ присвятив соціально-економічному становищу етносоціальних груп; четвертий – проблемам освіти; п'ятий – релігійним справам. Однак варто було б включити в дослідження й шостий розділ – для висвітлення громадсько-політичного життя національних еліт різних народів Правобережжя та реакції центральної й місцевої влади на національні рухи. На жаль, автор оминув увагою цю сферу, хоча без політичної історії неможливе узагальнене дослідження національної політики імперії.

У третьому розділі – «Соціально-економічна складова етнічної політики» – висвітлено широку проблематику: процедуру визнання дворянського статусу польської шляхти, боротьбу з польським землеволодінням після Січневого

⁸ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Вип.9. – К., 2003. – С.75–112.

⁹ Щербак Н.О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; *Її ж.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).

повстання, адміністративне сприяння появи в регіоні російського чиновництва та купецтва, обмеження комерційної діяльності євреїв, спроби створення єврейських землеробських колоній, сприяння з боку влади німецькій і чеській колонізації Правобережжя, що наприкінці XIX ст. змінилося обмежувальними заходами тощо (с.140–197). Відзначимо, що у заголовку підрозділу про єврейське населення застосовано вираз із тогочасних офіційних документів – «паразитичний спосіб життя», адже євреїв уважали за визискувачів українських селян. Так російська влада конструювала образ протистояння «єврейські комерсанти – українські селяни», а відтак – позиціонувала себе захисником українців від євреїв. Поза увагою автора опинилися великі російські землевласники (зокрема й українського походження), які, за урядовим задумом, мали стати лояльною противагою польській магнатерії та новою елітою для українських селян.

Загалом у рецензованій праці відсутні оцінки політичної ефективності та економічної доцільності обмежувальних заходів проти представників неросійських народів. Так, російсько-єврейський науковець Ю.Гессен наголошував, що дискримінація євреїв у Російській імперії суперечила «самому життю»¹⁰. Чи суперечили «життю» заходи проти інших народів в умовах розгортання промислового перевороту, коли будь-які економічні обмеження негативно впливали на господарство всього Правобережжя? Чи можливо було реально втілити дискримінаційні заходи? Так, сам автор у першому розділі наголосив, що процес скорочення польського землеволодіння, запущений урядом після Січневого повстання, не стосувався кількох родин найбільших польських землевласників (с.129).

Четвертий розділ – «Етнополітичний контекст освітньої політики» – присвячено освітнім системам Правобережжя (с.198–270). Автор описав дії куратора Віленського навчального округу А.Чарторийського й генерального візитатора училищ губерній Правобережжя Т.Чацького щодо розбудови системи польської освіти, перлиною якої був знаменитий Кременецький ліцей. Місцеві російські урядники намагалися загальмувати зусилля останнього, але він мав впливових покровителів серед імперських можновладців. Після 1830 р. влада розпочала масштабний наступ на польську систему освіти, коли училища було перетворено на російські, приватні польські школи заборонено, Кременецький ліцей закрито, а 1834 р. відкрито київський Університет св. Володимира – новий центр імперської влади та «російськості» на Правобережжі¹¹ (с.200–209). Наступним «камнем спотикання» польського дворянства та губерньської адміністрації стали початкові російськомовні школи, створювані шляхтичами та ксьондзами. Напередодні Січневого повстання й одразу після нього місцева влада займалася їх ліквідацією. А від 1905 р. поляки, скориставшись деякою лібералізацією законодавства, заходилися створювати нелегальні польські школи, з якими боролася поліція (с.211–223).

¹⁰ Гессен Ю. Законодательство о жительстве евреев в России // Русская мысль. – 1911. – №5. – С.97–98.

¹¹ Булкіна І. Політика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета Св. Владимира // Труды по русской и славянской филологии: Литературоведение. – Вып.VII. – Тарту, 2009. – С.366–377.

Стосовно єврейського населення освітня політика полягала, по-перше, у намаганнях урегулювати діяльність традиційних навчальних закладів – початкових хедерів і середніх ешиботів (або ешив); по-друге, у створенні єврейських казенних училищ, які давали своїм вихованцям сучасну російську освіту (с.225–254). Вінцем зусиль імперського чиновництва та єврейських просвітників стало створення 1844 р. Житомирського рабинського училища, перетвореного в 1873 р. на Житомирський єврейський учительський інститут. Рабинське училище виховувало казенних рабинів, котрі відігравали роль посередників між місцевою владою та єврейською громадою. А вчительський інститут готував учителів для єврейських казенних училищ. Обидва заклади виявилися неефективними через неприйняття з боку єврейського населення, що мало наслідком закриття інституту в 1885 р. (с.230–235, 241–246). Невисвітленою в монографії залишилася роль ідей єврейського просвітництва, Гаскали, та діяльності єврейських просвітників – маскілім – у справі модернізації єврейської освіти¹². Наприкінці ХІХ ст. урядовий курс щодо єврейського населення зазнав повороту від лібералізму, який ставив за мету знищення традиційного способу життя, до консерватизму з його скепсисом щодо можливості зробити євреїв «корисними», тобто вписати їх в імперську ієрархію «культурних» народів¹³. Результатом зміни політики стало запровадження 1887 р. «відсоткової норми» – обмежень на вступ євреїв до державних середніх і вищих навчальних закладів (с.250–251). Поза увагою автора залишилися питання, наскільки ефективними були спроби врегулювати традиційну та впровадити сучасну освіту серед євреїв Правобережжя, а також в який спосіб та якою мірою на місцях дотримувалися положень «відсоткової норми», особливо з 1905 р.

Певну увагу Ю.Поліщук приділив освіті німецьких і чеських колоністів. Вони створювали власні початкові навчальні заклади. Від початку ХІХ ст. місцева адміністрація здійснювала регулювання освітньої діяльності колоністів. А наприкінці ХІХ ст. розпочався наступ на німецьку систему освіти: до німецьких шкіл призначалися вчителі-росіяни та створювалися нові російські заклади (с.257–270). Автор спеціально не розглянув освітню політику щодо росіян. Напевно, власна освітня специфіка була у громад старообрядців.

П'ятий розділ – «Специфіка етнорелігійного життя» (с.271–319) – має несподівану для читача структуру. За логікою завдань дослідження, авторові потрібно було окремо розглянути становище «російського» духівництва (православного та старообрядницького) і росіян-мирян, хоча українці здебільшого теж православні, та окремо – римо-католицького духівництва й пересічних поляків-католиків. Однак через наявність трикутника росіяни – українці – поляки, виявом якого було протистояння російської православної та римо-католицької церков, автор в одному підрозділі розглянув підтримку владою православної, наступ на позиції католицької та ліквідацію 1839 р. уніатської церков (с.271–284). Останню помилково поіменовано «греко-католицькою»:

¹² Загальний огляд місця Гаскали у житті єврейського населення на теренах колишньої Речі Посполитої див.: *Барталь И.* От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. / Пер. с англ. А.Сметанникова, Г.Зелениной. – Москва; Иерусалим, 2007.

¹³ Аргументацію полярних підходів див. докл.: *Градовский Н.Д.* Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев. – Санкт-Петербург, 1886.

таку назву вона отримала на Галичині після входження регіону до складу Австрійської імперії¹⁴. Зауважимо, що уніатська була церквою не росіян, а українців, яких автор виніс за межі дослідження. Проблема протистояння церков на Правобережжі свідчить про недоцільність винесення українців «за дужки» національної політики, адже саме українці (малороси/русини) ставали своєрідним «призом» для російських і польських діячів в їхньому непримиреному протистоянні.

В окремих підрозділах книги винесено зусилля влади з контролю за релігійним життям старообрядців, до чого належала невдала спроба запровадження серед них єдиновірства, що передбачало включення старообрядців до православної церковної ієрархії (с.285–292). У наступному підрозділі висвітлено намагання влади активізувати православне місіонерство серед євреїв, урегулювати єврейське громадське та релігійне життя, виявом чого стала ліквідація етнічних органів самоврядування – кагалів – у 1844 р., спроби боротися з хасидизмом та контролювати єврейське книговидання. Певна річ, перелічені кроки, як зазначив автор, були малоефективними (с.295–306).

Конфесійну строкатість демонструвало німецьке та чеське населення Правобережжя. Серед німців практикувалися лютеранство, менонітство та баптизм. Останній напрям влада вважала небезпечним – через страх місіонерства серед православних українців. Напевно, джерелом занепокоєння стало поширення штундизму – української рецепції протестантизму німецьких колоністів. Чеські колоністи сповідували католицизм. Але католики на Правобережжі були обмежені у правах, оскільки антикатолицькі заходи було спрямовано проти поляків. Волинські чехи знайшли цікавий вихід: вони почали оголошувати себе не католиками, а гуситами – чеськими протестантами. Останні не визнавали верховенства Риму та проводили літургію чеською мовою (с.308–319).

Насамкінець зазначимо, що застосований Ю.Поліщуком поділ викладу дослідження за проблематикою не є оптимальним, позаяк призводить до втрати специфіки урядового курсу щодо кожної етносоціальної групи. Так, коли після 1863 р. влада розпочала послідовний наступ на позиції польської еліти регіону, то обмежувала права дворянства у царині землеволодіння, а католицького духовництва – у релігійних справах. А, приміром, коли держава взялася за посилення дискримінації євреїв після «першої хвилі» погромів 1881–1882 рр., то уряд, по-перше, відмовився від перегляду «виняткового законодавства»¹⁵, а по-друге, із 1887 р. євреїв обмежили у праві на здобуття сучасної освіти. Справа в тому, що завдання імперського уряду змінювалися від періоду до періоду. На початку XIX ст. вони полягали в інкорпорації Південно-Західного краю, включенні до російського дворянства частини польської шляхти та реформуванні традиційного єврейського життя. Для зміни політики щодо польської шляхти віхами виступали Листопадове та Січневе повстання. Для перегляду політики

¹⁴ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Пер. з нім. Х.Ніколин. – Л., 2014. – С.64.

¹⁵ Докл. про це див.: *Вутенберг М.В.* Власть и евреи: «Паленская комиссия» и её предшественники: общество и бюрократия на путях решения «еврейского вопроса» в России в 1880-е гг. // Архив еврейской истории. – Т.3. – Москва, 2006. – С.205–230.

у сфері «єврейського питання» визначальними були приходи до влади нових монархів, які розпочинали з перегляду засад попереднього урядового курсу, та хвилі погромів. А революційний 1905 р. кардинально змінив державну політику щодо різноманітних питань.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що монографія Ю.Поліщука, завдяки широкій проблематиці дослідження, стала цінним внеском в історіографію Правобережної України імперської епохи, а тому без цієї книги неможливе подальше дослідження історії регіону впродовж «довгого ХІХ століття». Однак ця праця не може претендувати на статус узагальнюючої з огляду на три причини. По-перше, відсутній розгляд громадсько-політичної сфери Правобережжя. По-друге, не простежено динаміку змін у трикутнику росіяни – українці – поляки, оскільки самі українці опинилися поза авторською увагою. По-третє, Ю.Поліщук не поставив собі за мету визначити уявлення російських бюрократів та інтелектуалів про народи Південно-Західного краю. Адже саме збіги й розбіжності між «словами» та «справами» центральних і місцевих посадовців, на наш погляд, найбільш важливі для дослідження історії Правобережжя.

М.В.Гаухман (Уфа, Російська Федерація)